

درآمدی بر فعالیت‌های فرهنگی امام هادی علیه السلام

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر مصطفی آزادیان*

مقدمه

امروزه اهمیت و ضرورت انجام فعالیت‌های فرهنگی بر احدی پوشیده نیست. رسیدن به این امر مهم، نیازمند حرکتی جهادی و انقلابی است. اصلاح جامعه، بدون اصلاح فرهنگ آن میسر نخواهد بود؛ زیرا فرهنگ همانند روحی است که جامعه را به حرکت وا می‌دارد و به فعالیت‌های آن جهت می‌بخشد. فرهنگ به مجموعه‌ای از اعتقادات، باورها و ارزش‌های اخلاقی گفته می‌شود که ریشه در دین اسلام و مکتب تشیع دارد و زمینه‌ساز اعمال و رفتارهای فردی و جمعی می‌شود. فعالیت‌های فرهنگی، همان تلاش‌هایی است که برای تبیین، تبلیغ و ترویج فرهنگ اسلامی صورت می‌گیرد. برای کامیابی در رسیدن به اهداف فرهنگی، شناخت دین و راهنمایان صادق آن، یعنی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام و روش‌های فعالیت‌های فرهنگی آنان، امری شایسته و بایسته است. اگر چه دامنه فعالیت‌های فرهنگی عصر حاضر نسبت به آن عصر بسیار گسترده‌تر و متنوع‌تر شده است، اما مبنای هر حرکت مهم فرهنگی باید ریشه در فرهنگ قرآن و سنت نبوی داشته باشد که از بنیان‌های اصیل آن، فهم روش‌های فرهنگی امامان علیهم السلام است. این نوشتار فعالیت‌های فرهنگی امام هادی علیه السلام را تبیین و بررسی می‌کند.

الف. اوضاع اجتماعی - سیاسی عصر امام هادی علیه السلام

عصر زندگی امام هادی علیه السلام، عصر اختناق و استبداد بود؛ به گونه‌ای که دولت عباسی

* دکترای ادیان و عرفان.

کوچک‌ترین حرکت نهضت علویان را بی‌رحمانه سرکوب و نابود می‌کرد. متوکل عباسی نسبت به امام علی علیه السلام و خاندانش، کینه و عداوت عجیبی داشت و اموال علاقمندان آن حضرت را مصادره می‌کرد و آنها را به قتل می‌رساند.^۱ شرایط بسیار دشوار سیاسی - امنیتی عصر امام هادی علیه السلام به‌ویژه در دوره حکومت متوکل، به‌گونه‌ای بود که آن حضرت حتی در برخی از شرایط زمانی و مکانی نمی‌توانست به راحتی به پرسش‌های شیعیان پاسخ دهد. محمد بن شرف می‌گوید: «همراه امام هادی علیه السلام در مدینه راه می‌رفتم، امام علیه السلام فرمود: آیا تو پسر شرف نیستی؟ عرض کردم: آری. آن‌گاه خواستم از حضرت پرسشی کنم، امام علیه السلام بر من پیشی گرفت و فرمود: ما در حال گذر از شاهراه هستیم و این محل برای طرح سؤال مناسب نیست».^۲ امام هادی علیه السلام با وجود این شرایط سخت، فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی خود را متوقف نکرد و وظایف الهی خود را به صورت مخفیانه و حساب‌شده انجام می‌داد.

ب. شیوه‌های فعالیت‌های فرهنگی امام هادی علیه السلام

فعالیت‌های فرهنگی امام هادی علیه السلام را می‌توان در محورهای ذیل بیان کرد:

۱. تبیین جایگاه امامت اهل‌بیت علیهم السلام

مهم‌ترین حرکت فرهنگی امام هادی علیه السلام، تبیین مسأله امامت و تعمیق افکار شیعیان پیرامون مبحث امام‌شناسی است. یکی از نیازهای اصلی جامعه اسلامی به‌ویژه شیعیان در دوران حکومت عباسی و به‌خصوص متوکل، شناخت خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله بود. امام هادی علیه السلام همانند امام سجاد علیه السلام در قالب دعا و زیارت، به تبیین مقام امامت و جایگاه اهل‌بیت علیهم السلام پرداخت. چند دعا و زیارت‌نامه از امام هادی علیه السلام بر جای مانده است که از مشهورترین آنها، زیارت جامعه کبیره است. این زیارت که دارای سند صحیحی است، از نظر بلاغت نیز در بالاترین درجه قرار دارد. زیارت جامعه کبیره، شیعیان را از خطر افراط و تفریط حفظ کرده است؛ خطری که متوجه دو گروه شد:

۱. علی بن محمد ابن‌اثیر؛ *الکامل فی التاریخ*؛ ج ۷، ص ۵۵.

۲. محمدباقر مجلسی؛ *بحارالانوار*؛ ج ۵۰، ص ۱۷۶.

اهل غلو و دشمنان و منکران مقام ائمه علیهم‌السلام امام هادی علیه‌السلام در این زیارت مطالب ارزشمند و بنیادینی را درباره اهل بیت و امامان معصوم علیهم‌السلام بیان می‌دارد که به چند فراز آن اشاره می‌شود:

۱/۱. امامان بندگان مخلص خدا

امام هادی علیه‌السلام در این زیارت، در مقام معرفی انوار پاک ائمه اطهار علیهم‌السلام و نحوه ارتباط وجودی آنان با حضرت حق می‌فرماید:

السَّلَامُ عَلَى الدُّعَاةِ إِلَى اللَّهِ، وَالْأَوْلِيَاءِ عَلَى مَرْضَاةِ اللَّهِ، وَالْمُسْتَقَرِّينَ فِي أَمْرِ اللَّهِ، وَالتَّامِّينَ فِي مَحَبَّةِ اللَّهِ، وَالْمُخْلِصِينَ فِي تَوْحِيدِ اللَّهِ، وَالْمُظْهِرِينَ لِأَمْرِ اللَّهِ وَنَهْيِهِ، وَعِبَادِهِ الْمُكْرَمِينَ الَّذِينَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ؛^۱ سلام بر دعوت‌کنندگان به سوی خدا و راهنمایان بر خشنودی خدا و استقراریافتگان در امر خدا و کاملان در محبت خدا و مخلصان در توحید خدا و آشکارکنندگان امر و نهی خدا و بندگان گرامی خدا، آنان که به گفتار بر خدا پیشی نمی‌گیرند و به دستورش عمل می‌کنند و رحمت و برکات خدا بر آنان باد.

امام علیه‌السلام در این فراز تأکید دارد که امامان، بندگان مطیع خداوند هستند که در راستای تبلیغ و دعوت عموم مردم به سوی خداوند گام بر می‌دارند. آنان در این مسیر، در مدار عبودیت حرکت، و به دستورات الهی عمل می‌کنند.

۱/۲. تلاش فداکارانه و صبورانه امامان در راه تبلیغ دین

ائمه اطهار علیهم‌السلام در راه هدایت انسان‌ها، همه مشکلات را تحمل نمودند و پذیرفتند که در این راه حتی جان خود را تقدیم خدا کنند: «وَدَعَوْتُمْ إِلَى سَبِيلِهِ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ، وَبَدَلْتُمْ أَنْفُسَكُمْ فِي مَرْضَاتِهِ، وَصَبَرْتُمْ عَلَى مَا أَصَابَكُمْ فِي جَنْبِهِ،...»^۲ و مردم را با حکمت و پند نیکو به راه او دعوت کردید و جان خود را در خشنودی او نثار نمودید و بر آنچه در کنار او به شما در رسید، صبر کردید». مطابق این فراز، ائمه اطهار علیهم‌السلام با روش حکمت و موعظه حسنه و بر اساس صبر و بردباری به هدایتگری

۱. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، ص ۶۰۹.

۲. همان، ص ۲۱۶.

می‌پرداختند: «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ»^۱.
 زیارت جامعه کبیره، مملو از مطالب ارزشمند درباره معارف اسلامی و مقام
 اهل بیت علیهم‌السلام است که شایسته است به طور مستقل به آن پرداخته شود.

۲. جهاد علمی امام هادی علیه‌السلام و تربیت شاگردان

زمان امامت امام هادی علیه‌السلام، زمان درگیری میان دو مکتب بزرگ کلامی، یعنی اشاعره
 و معتزله بود. چالش‌های میان این دو مکتب در عرصه‌های کلامی، تفسیری، حدیث
 و فقه، پیامدهای بسیاری به دنبال داشت. «اندیشه‌های سطحی و ظاهرگرایی اشاعره،
 سبب رکود علمی و عدم باز تولید مباحث عقلی و فلسفی در حوزه‌های علمی
 مسلمانان شد»^۲. طرح مباحث جدید مانند جبر و تفویض، امکان یا عدم امکان رؤیت
 خدا، جسمیت خدا، خلق قرآن، عدل الهی و جایگاه عقل در دین، از مباحث مورد
 نزاع میان اشاعره و معتزله بود.^۳ امام هادی علیه‌السلام در برابر شبهات، پرسش‌ها و مباحث
 علمی مطرح شده، تلاش‌های متعدد و متنوع زیر را انجام می‌داد:

۲/۱. تشکیل جلسات علمی و مناظره

امام هادی علیه‌السلام برای تبیین اندیشه صحیح و ناب اسلامی و نقد و بررسی آرای
 اندیشمندان و به‌خصوص رهبران فکری اشاعره و معتزله، مناظراتی را ترتیب می‌داد
 و با استدلال‌های روشن و قاطع بطلان نظریه جبر و نظریه جسم داشتن خدا را اثبات
 می‌کرد.^۴

۲/۲. تألیف اثر

امام هادی علیه‌السلام در پاسخ به پرسش‌های مردم اهواز درباره جبر و تفویض، رساله‌ای
 مفصل نوشت و با بیانی روشن و استدلالی قاطع نظریه صحیح «لا جبر و لا تفویض

۱. سجده: ۲۴: «و از آنان امامان (و پیشوایانی) قرار دادیم که به فرمان ما (مردم را) هدایت می‌کردند؛

چون شکیبایی نمودند و به آیات ما یقین داشتند».

۲. حمید احمدی؛ تاریخ امامان شیعه علیهم‌السلام؛ ص ۲۳۴.

۳. همان.

۴. مهدی پیشوایی؛ سیره پیشوایان؛ ص ۶۰۱.

بل امر بین الامرین» را اثبات کرد.^۱

۲/۳. تربیت شاگردان و تألیف کتاب توسط آنان

عصر امام هادی علیه السلام را می توان عصر انقلاب فرهنگی شیعه از نظر تألیف کتاب دانست. در این زمان اصحاب و شاگردان امام علیه السلام، ۴۲۹ کتاب نوشته اند. شیخ طوسی رحمته الله تعداد شاگردان آن حضرت را در زمینه های مختلف علوم اسلامی، ۱۸۵ نفر می داند.^۲ شاگردانی مانند احمد بن محمد خالد برقی که افزون بر کتاب *المحاسن*، ۱۱۹ عنوان کتاب دارد یا محمد بن علی بن سعید که ۱۷ کتاب نوشته است و ...^۳

۳. بیان احکام الهی

یکی از روش های امام هادی علیه السلام برای تبیین احکام اسلامی و اثبات برتری مکتب امامیه، پاسخ به پرسش های خلیفه و علمای دربار بود که به دو نمونه اشاره می شود:

اول: در زمان متوکل، مرد نصرانی در زمه با زن مسلمانی مرتکب خطا شد. قرار شد بر او حد جاری سازند و او را بکشند که مرد نصرانی مسلمان شد. یحیی بن اکثم، قاضی القضاات مانع قتل او شد و گفت: «الاسلامُ یَجِبُ ما قَبْلَهُ؛ ایمان شرک و گناه او را نابود ساخت، پس حد و قتل بر او جاری نیست». متوکل مسأله را به امام هادی علیه السلام ارجاع داد. امام علیه السلام در جواب نوشت: «به او تازیانه بزنید تا بمیرد»، ولی یحیی بن اکثم مانع شد و بقیه فقها نیز گفتند این حکم، نه در قرآن است و نه در سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم. امام علیه السلام در نامه دیگری نوشت که این حکم از آیه «فَلَمْ يَكُنْ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا»^۴ استفاده می شود. مطابق این آیه مجرم و گناهکاری که پس از اثبات جرم و مشاهده مجازات و کیفر اظهار ایمان کند، نفعی برای تخفیف کیفر عذاب ندارد. ایمان باید پیش از آن باشد.^۵

۱. حسن بن علی ابن شعبه حرانی؛ *تحف العقول*؛ ص ۴۷۵ - ۴۵۸.

۲. محمد بن حسن طوسی؛ *الرجال*؛ ص ۴۰۹ - ۴۲۹.

۳. علی اکبر حسینی؛ *تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام*؛ ج ۲، ص ۲۶۱ و ۲۶۲.

۴. غافر: ۸۵: «اما هنگامی که عذاب ما را مشاهده کردند، ایمان شان برای آنها سودی نداشت».

۵. علی اکبر حسینی؛ *تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام*؛ ص ۲۶۵.

دوم: زمانی متوکل بیمار شد و نذر کرد اگر شفا یابد، تعداد کثیری دینار در راه خدا صدقه دهد. وقتی بهبود یافت، از فقها پرسید چند دینار باید صدقه دهد تا کثیر محسوب شود؟ فقها فتاوی مختلفی دادند. متوکل مسأله را از امام هادی علیه السلام پرسید. امام علیه السلام پاسخ داد که باید ۸۳ دینار بپردازد. فقها از این فتوا تعجب کردند و به متوکل خواستند که از امام علیه السلام بپرسد این فتوا را بر چه اساسی داده است؟ حضرت علیه السلام در پاسخ فرمود: «خداوند در قرآن می‌فرماید: لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ؛^۱ و همه خاندان ما روایت کرده‌اند که جنگ‌ها و سریه‌های زمان پیامبر صلی الله علیه و آله، ۸۳ جنگ بوده است.»^۲

۴. نهادینه‌سازی باورها و ارزش‌های دینی

امام هادی علیه السلام با استفاده از همه موقعیت‌ها، می‌کوشید فرهنگ دینی را میان مردم ترویج و به استحکام و درونی‌سازی آن بپردازد که به چند مورد آن اشاره می‌شود:

۱/۴. مخالفت با هر گونه انحرافات فکری و عملی

امام هادی علیه السلام در راستای کارهای فرهنگی خود، با افکار و مکاتب انحرافی به‌ویژه اهل غلو به مبارزه شدید پرداخت. اهل غلو، دارای افکار و اعتقادات باطل بودند و می‌کوشیدند دیگران را به انحراف بکشانند. آنها از یک سو مقام امام علیه السلام را تا حد الوهیت و حلول بالا می‌بردند و از سوی دیگر با ادعای نبوت و نیابت از امام علیه السلام، سبب رواج خرافات، بدعت، اباحیگری و آزادی شهوات و هوا و هوس می‌شدند. برخی از غالیان، فرایض را انکار و محرمات را مباح و حلال می‌دانستند. امام هادی علیه السلام در مخالفت با غالیان به دو شیوه مبارزه کرد: مبارزه منفی و مبارزه مثبت. امام علیه السلام در مبارزه منفی، غالیان را لعن کرد، عقاید آنان را بدعت و باطل شمرد، خون‌شان را هدر و دستور مرگ آنان را صادر فرمود.^۳ در مبارزه مثبت نیز به تبیین دیدگاه درست درباره اهل‌بیت و مقام امامان علیهم السلام پرداخت و با ارائه زیارت جامعه

۱. توبه: ۲۵: خداوند شما را در جاهای زیادی یاری کرد».

۲. مهدی پیشوایی؛ سیره پیشوایان؛ ص ۶۰۰.

۳. محمد بن حسن طوسی؛ اختیار معرفه الرجال؛ ص ۵۱۹ و ۵۲۰.

کبیره و نیز سخنان ارزشمند دیگر مقام واقعی امامان علیهم‌السلام را تبیین نمود و خط بطلانی بر مدعیان دروغین کشید.

در مباحث فرهنگی، شناخت حد و مرزهای دقیق دینی و تشخیص انحراف‌ها بسیار مهم و حائز اهمیت است؛ از این رو باید حساب‌شده و با دقت عقاید و افکار خود را مورد ارزیابی قرار داد تا گرفتار افراد و تشکل‌های تقلبی نشد. برای این منظور باید ارتباط خوب و قوی با علمای راستین و مراجع عظام تقلید و روحانیت معزز برقرار کرد و درباره اعتقادات و اصول اساسی و سبک زندگی مؤمنانه به آنان مراجعه نمود؛ چنان‌که عبدالعظیم حسنی علیه‌السلام به خدمت حضرت هادی علیه‌السلام رسید و دین و اعتقاداتش در زمینه اصول و فروع دین را بر حضرت عرضه داشت تا از صحت آنها اطمینان حاصل کند. امام هادی علیه‌السلام در تأیید اعتقادات و دین او فرمود: «ای ابالقاسم! به خدا سوگند این است دین خدا که آن را برای بندگانش پسندیده است، بر همین عقیده ثابت باش که خداوند تو را به همین طریق در زندگی دنیا و آخرت پایدار بدارد».^۱

۴/۲. تأسیس سازمان وکالت و عنایت ویژه به تحکیم فرهنگ دینی در میان شیعیان

شرایط امنیتی - سیاسی دوران امام هادی علیه‌السلام موجب شد ایشان برای برقراری ارتباط با شیعیان همانند پدر بزرگوارشان امام جواد علیه‌السلام، به سازمان وکالت و تعیین کارگزاران ادامه دهد. هدف از تأسیس سازمان وکالت، افزون بر جمع‌آوری اموال و حفظ وحدت میان شیعیان، رسیدگی به امور فرهنگی، عقیدتی و اخلاقی شیعیان بود. برای مثال هنگامی که امام هادی علیه‌السلام وکیل خود را به شیعیان بغداد، مدائن و اطراف آن معرفی کرد، نامه‌ای همراه او برای پیروان خود فرستاد و آنان را به حفظ فرهنگ اسلامی و مواظبت از عقاید دینی و پایبندی به ارزش‌های اخلاقی توصیه کرد. امام علیه‌السلام به درستی می‌دانست که تنها راه حفظ شیعیان از خطر افکار انحرافی و یا التقاطی و یا خطر پیوستن به گروه‌های مخالف، پاسداری و صیانت از فرهنگ قویم دینی است. امام در این نامه می‌نویسد:

نزد شما خدا را بر این عافیت و منت دیرینش سپاس می‌گویم، و بر پیامبر و آتش بهترین صلوات، و کاملترین رحمت و رأفت او را می‌فرستم، من ابوعلی بن راشد را

۱. محمد بن علی صدوق؛ الامالی؛ ترجمه محمدباقر کمره‌ای؛ ص ۳۰۵.

به جای حسین بن عبدربه، و وکلای پیشینم نصب کردم، ابن راشد نزد من منزلت او را دارد، او را بر همه آنچه وکلای پیشینم مأمور بودند گماشتم، تا حق مرا دریافت کند، من او را برای شما پسندیدم، و بر دیگران مقدمش داشتم، زیرا شایستگی آن را دارد. رحمت خدا بر شما باد! در پرداخت حقوق، [و ارجاع امور] به او و به من رو آورید، ... به اطاعت خدا شتاب بگیرید، و اموال خود را حلال کنید، و خونتان را حفظ کنید، «و در راه نیکی و تقوا به هم یاری رسانید»، «و تقوای الهی پیشه کنید، باشد که مشمول رحمت او شوید»، «و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید»، و «جز به آیین اسلام از دنیا نروید». اطاعت از او اطاعت از من، و معصیت او معصیت من است، ملازم راه خدا باشید تا پاداشتان دهد، و از فضل خود بر شما بیفزاید، که خدا گشایشگر، کریم، بخشنده، و بر بندگان خود مهربان است، ما و شما در پناه خدا.^۱

امام هادی علیه السلام در این نامه کوتاه، ضمن معرفی وکیل خود، به امور اعتقادی و اخلاقی شیعیان اهتمام ورزید و درصدد بود که با عنایت به قرآن کریم، مباحث مهمی را به مردم یادآوری کند تا در پناه قرآن حیات فردی و جمعی خویش را به سوی سعادت رهنمون سازند. بندهای مهم نامه امام علیه السلام بدین قرار است:

الف. تأکید بر حرکت در مسیر الهی: امام علیه السلام درباره امور اعتقادی تأکید دارند شیعیان تنها در مسیری حرکت کنند که امام علیه السلام آن را به آنها نشان داده است و به خدا اطمینان و اتکا داشته و به رحمت واسعه او امیدوار باشند؛ زیرا خداوند بخشنده، کریم، سخاوتمند و رحیم است و از فضل خود وضع بندگان را بهبود خواهد بخشید.

ب. یاری رساندن به یکدیگر در راه نیکوکاری: امام علیه السلام با اشاره به آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»^۲ یادآور می‌شود که شیعیان مطابق فرهنگ قرآنی، باید در امور اجتماعی - سیاسی و انجام کارهای نیک اخلاقی و دینی تعاون داشته باشند و همدلانه درصدد رفع مشکلات فرهنگی، اخلاقی و مادی یکدیگر برآیند. کمک‌رسانی به برادران و

۱. محمد بن حسن طوسی؛ اختیار معرفة الرجال؛ ج ۲، ص ۸۰۰، ح ۹۹۲؛ محمدباقر مجلسی؛ بحار الأنوار؛ ج ۵۰، ص ۲۲۳، ح ۱۱.
۲. مائده: ۲.

خواهران مؤمن و هموطن، از کارهای نیکی است که مورد سفارش دین و بزرگان ماست و انصافاً مردم نجیب ایران اسلامی در این گونه موارد به زیبایی می‌درخشند؛ مانند یاری رساندن به زلزله‌زدگان کرمانشاه، سیل لرستان و خوزستان و اخیراً در بیماری کرونا.

ج. **تقوا مایه جلب رحمت الهی:** امام علیه‌السلام بر اساس آیه «**وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ**»^۱ تأکید دارد که انسان باید در مناسبات و روابط فردی و جمعی، تقوای الهی را مد نظر داشته باشد. تقوا، معیار ارزش‌های اخلاقی و دینی است و شامل حوزه‌های فردی، اجتماعی و سیاسی می‌شود.

د. **حفظ وحدت و یکپارچگی:** امام علیه‌السلام بر اساس آیه شریفه «**وَ اغْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَ لَا تَفَرَّقُوا**»^۲ بر وحدت شیعیان تأکید دارند و برای حفظ وحدت میان شیعیان، اطاعت از وکیل خود را همچون اطاعت از خود و نافرمانی از او را همچون نافرمانی از خود می‌داند.

این درس بزرگی برای همه شیعیان در طول تاریخ است که در حفظ وحدت و اطاعت از نایبان امامان معصوم علیهم‌السلام، منسجم و مستحکم باشند. امروز به برکت انقلاب اسلامی، یکی از شاگردان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام حضرت آیت‌الله خامنه‌ای مدظله‌العالی هدایت و رهبری امت اسلامی را بر عهده دارد؛ از این رو بر همه مسلمانان واجب است که از اوامر ایشان اطاعت کنند و با همبستگی و وحدت به سوی فتح اهداف عالی و تمدن نوین اسلامی گام بردارند.

هـ. **توجه به عاقبت‌بخیری:** امام علیه‌السلام با اشاره به آیه «**وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ**»^۳ شیعیان را به کوشش برای رسیدن به حسن عاقبت توجه می‌دهد. علامه طباطبایی رحمته‌الله در ذیل این آیه شریفه تأکید دارد که انسان در زندگی دنیوی خود باید همواره ملازم با اسلام باشد و مطابق برنامه‌های اسلام زندگی کند تا مرگش نیز در حال اسلام واقع شود.^۴ در واقع اگر چه زمان و مکان مردن به دست ما نیست، ولی می‌توانیم زمینه

۱. حجرات: ۱۰.

۲. آل‌عمران: ۱۰۳.

۳. آل‌عمران: ۱۰۲: «و از دنیا نروید، مگر اینکه مسلمان باشید! (باید گوهر ایمان را تا پایان عمر حفظ کنید)».

۴. سید محمدحسین طباطبایی؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ ترجمه محمدباقر موسوی؛ ج ۱، ص ۴۶۱.

حُسنِ عاقبت خود را از طریق عقیده و عمل درست، دعا و دوری از گناه فراهم کنیم.

فهرست منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد؛ *الکامل فی التاریخ*؛ بیروت: دار صادر، ۱۳۹۹ ق.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ *تحف العقول*؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین؛ ۱۴۰۴ ق.
۳. احمدی، حمید؛ *تاریخ امامان شیعه علیهم السلام*؛ چاپ نهم، قم: نشر معارف، ۱۳۹۱ ش.
۴. پیشوایی، مهدی؛ *سیره پیشوایان*؛ چاپ اول، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۲ ش.
۵. حسنی، علی اکبر؛ *تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام*؛ چاپ پنجم، تهران: نشر دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲ ش.
۶. صدوق، محمد بن علی؛ *الامالی*؛ ترجمه محمدباقر کمره‌ای؛ چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۷. _____؛ *کتاب من لایحضره الفقیه*؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ ترجمه محمدباقر موسوی؛ چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
۹. طوسی، محمد بن حسن؛ *اختیار معرفه الرجال (رجال الکشی)*؛ تحقیق محمدتقی فاضل میبدی و سید ابوالفضل موسویان؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
۱۰. _____؛ *الرجال*؛ تصحیح و تعلیق سید محمدصادق بحرالعلوم؛ چاپ اول، نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۱ ق.
۱۱. مجلسی، محمدباقر؛ *بحارالانوار*؛ چاپ دوم، تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۳۹۵ ق.